

INLEIDING

Emile Kolthoff en Janine Janssen*

WAAROM DEZE BUNDEL?

Iedereen wil een veilige omgeving. Daar wordt in ons land volop aan gewerkt, maar het gevoel van veiligheid lijkt af te nemen, terwijl Nederland objectief nog nooit zo veilig was en de misdaadcijfers nog nooit zo laag waren. Tegelijkertijd lijkt zich in de samenleving een tweedeling te voltrekken die niet meer alleen langs klassieke scheidslijnen van arm en rijk plaatsvindt. De verhitte debatten tussen burgers onderling over Zwarte Piet en tussen burgers en de overheid naar aanleiding van *Black Lives Matter* vragen onder meer aandacht voor discriminatie en het verwerken van het (koloniale) verleden. Discussies over het inenten tegen Covid-19 riepen vragen op over het recht op zelfbeschikking en solidariteit met kwetsbare medeburgers. Van wat in het Engels zo mooi *to agree to disagree* heet, lijkt veelal geen sprake. In de arena van de publieke opinie doet zich een proces van polarisatie voor. Daarbij lijkt het voor politiek en overheidsinstellingen steeds lastiger te worden om – in de woorden van Job Cohen, PvdA-prominent en oud-burgemeester van Amsterdam – ‘de boel’ bij elkaar te houden. Wie het nieuws volgt, weet dat (lokale) politici geregeld bedreigd worden. Instellingen als de Belastingdienst hebben veel krediet verspeeld naar aanleiding van de Toeslagen-affaire als gevolg van onterechte fraudeverdenkingen met kinderopvangtoeslagen en de strenge terugvorderingen bij fouten. In 2021 sneuvelde het kabinet-Rutte III hier zelfs op. Groningers weten zich onvoldoende beschermd tegen aardbevingen als gevolg van gaswinning en vechten een verbeterde strijd om schadevergoedingen. Het vertrouwen in de overheid is door dergelijke affaires minimaal en ook is er vaak sprake van wantrouwen tussen burgers onderling.

Het zou ons weinig moeite kosten om met nog meer voorbeelden te komen, maar het punt dat wij hier willen maken is dat onderzoek uit verschillende disciplines nodig is om complexe vraagstukken op het terrein van cohesie en polarisatie het

---

* Prof. dr. Emile Kolthoff is hoogleraar Criminologie aan de Open Universiteit. Prof. dr. Janine Janssen is bijzonder hoogleraar Rechtsantropologie aan de Open Universiteit, hoofd onderzoek van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld van de Nationale Politie en lector Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties aan Avans Hogeschool en de Politieacademie.

hoofd te bieden. Cohesie is het uitgangspunt van deze bundel. Met cohesie doelen wij enerzijds op de onderlinge betrokkenheid tussen burgers en anderzijds ook op de betrokkenheid tussen burgers en de overheid. Sociale cohesie is de samenhang binnen een sociaal systeem, de binding die mensen daarmee hebben en hun onderlinge betrokkenheid en solidariteit (Bekkers, 2004). Polarisatie vatten wij hier ruim op, als een ultieme vorm van het uiteenvallen van sociale cohesie en daaruit volgende escalatie. Met deze bundel willen wij de meerwaarde van de inzet van verschillende disciplinaire perspectieven laten zien, vanuit de sociale wetenschappen (onder meer antropologie, criminologie en bestuurskunde), vanuit het recht en vanuit de geschiedeniswetenschappen. Daarbij ligt de focus op de stedelijke omgeving. Daarvoor zijn verschillende redenen. Ook in Nederland woont een aanzienlijk deel van de bevolking in een stedelijke omgeving. Daarnaast kent ons land een sterk gedecentraliseerd veiligheidsbeleid, waarbij in steden – met name in de zogeheten centrumgemeenten – belangrijke verantwoordelijkheid en beslissingsbevoegdheid ligt om de aanpak van vraagstukken op het gebied van cohesie en polarisatie die veiligheid raken, vorm te geven. Deze bundel is de vierde in een serie die in het kader van het onderzoeksprogramma ‘De veilige stad’ van de Open Universiteit is verschenen. In 2019 werd de eerste bundel uitgebracht onder de titel *De veilige stad als collectief doel*, als initiatief vanuit de toenmalige faculteit C&R. De tweede bundel verscheen in 2020 onder de titel *Orde en verwarring in de stad*. Geïnspireerd door de Covid-19-epidemie en de uitdagingen die dat ook in het veiligheidsdomein opleverde, verscheen in 2021 een extra bundel rondom dat specifieke thema. Inmiddels heeft het onderzoeksprogramma ‘De veilige stad’ een andere *signature* gekregen en gaat het verder als PhD-programma onder de naam ‘Safety and Resiliency in Urban Environments’. Veel onderzoek dat in het kader van het programma ‘De veilige stad’ werd uitgevoerd, is echter nog niet in een van de bundels gepubliceerd. Het blijkt dat het thema dermate aansprekend is dat het onderzoeksprogramma ‘De veilige stad’ heeft geleid tot een impuls voor velerlei (interdisciplinair) onderzoek dat op het thema betrekking heeft. Ook de belangstelling voor de bundels en het gebruik in het onderwijs hebben geleid tot het besluit om een vierde en laatste bundel in deze reeks uit te brengen.

NIET ALLEEN EEN ACTUEEL, MAAR OOK EEN KLASSIEK THEMA

Na een oppervlakkige beschouwing van de voorbeelden uit het begin van deze inleiding zou menig lezer wellicht denken dat problemen rond cohesie en polarisatie een typisch fenomeen van deze tijd zijn. Niets is echter minder waar, dat illustreert ook de songtekst van Dylan. Wie bijvoorbeeld de geschiedenis van de sociologie beschouwt, ziet dat in die discipline van meet af aan aandacht is besteed aan de vraag hoe maatschappelijke orde en cohesie tot stand komen en aan de vraag wat de rol van het recht daarbij is (zie bijvoorbeeld Van Hoof & Van Ruysseveldt, 2008; Van Heerikhuizen, 2014). Een belangrijke wegbereider in het denken over

sociale cohesie was Emile Durkheim (1858-1917). In 1893 verscheen van zijn hand *De la division du travail social*. In grote lijnen komt zijn betoog op het volgende neer: in de tweede helft van de negentiende eeuw meent hij te hebben waargenomen dat het sociale cement dat de samenleving tot dat moment eeuwenlang bij elkaar gehouden heeft, aan het verbrokkelen is. Tot dan toe was er sprake van mechanische solidariteit. Daarmee bedoelt hij dat tot die tijd mensen in kleine gemeenschappen leefden en werkten, waarin weinig arbeidsspecialisatie was en veel homogeniteit. Durkheim gebruikt het woord mechanisch om de onderlinge solidariteit te beschrijven, omdat die min of meer automatisch volgt op deze grote onderlinge gelijkheid. Maar tijdens zijn leven ziet Durkheim dat mensen dichter op elkaar gaan leven en dat de mobiliteit door de industrialisatie toeneemt. In steden zitten mensen meer op elkaars lip. Een toegenomen arbeidsspecialisatie draagt dan bij aan het gevoel niet meer onderdeel uit te maken van een homogeen collectief. Die arbeidsspecialisatie geeft voeding aan individualisering. Maar ondertussen is er toch ook het besef dat je elkaar nodig hebt, zelfvoorzienendheid is er in de stedelijke omgeving immers niet meer bij. In het jargon van Durkheim heet het dat de cohesie nu organisch is geworden: net als in een lichaam zijn verschillende organen met elkaar verbonden en kunnen niet zonder elkaar functioneren. Dat arbeidsdeling voor meer solidariteit zorgt, is echter volgens Durkheim geen automatisme. Immers, wanneer deze te ver doorgedreven wordt, ontstaan er contraproductieve vormen van differentiatie.

Tot zover wat volgens Durkheim 'de boel bij elkaar houdt'. In een ander beroemd geworden boek van deze grote socioloog, *Le suicide* (1897) – *De zelfdoding* –, gaat hij aan de hand van cijfers over zelfdoding dieper in op de vraag wanneer het niet lukt of waarom het moeilijk is om cohesie te bewerkstelligen. Nog ver voordat de moderne problematiek van overconsumptie zich aandiende, komt Durkheim al tot het inzicht dat mensen geen natuurlijke begrenzing lijken te hebben waar het hun behoeften en begeerten betreft. In feite willen ze altijd maar meer. De samenleving dient als het ware van buitenaf een code aan te reiken die aangeeft waar de grenzen liggen van wat een mens mag verlangen. Als die code goed is geïnternaliseerd, dan is er ook cohesie. Maar individuen die zich die normen en waarden niet hebben eigen gemaakt, worden stuurloos. Hij noemt dat een toestand van anomie. In zijn tijd nam hij een stijging van het aantal zelfdodingen waar en die stijging bracht hij in verband met de verbrokkeling van het sociale cement.

Terug naar het arbeidsproces. Een andere bekende denker uit de negentiende eeuw die zich net als Durkheim daardoor heeft laten inspireren, is natuurlijk Karl Marx (1818-1883). Daar waar Durkheim nog onderstreepte dat we door een toegenomen arbeidsspecialisatie elkaar hard nodig heb, neemt Marx iets anders waar. De moderne arbeider vervreemdt van zijn werk en ook van zijn medearbeider: op de werkplaats heerst een sterke competitie. Daarbuiten zijn tal van werkzoekenden

die bereid zijn om onder steeds slechtere omstandigheden aan de bak te gaan: als er maar werk is. Dit leidde volgens Marx tot demoralisering en de mogelijkheid dat zij vervielen in criminaliteit en immoreel gedrag (Taylor, Walton & Young, 1973, p. 215). Daarnaast ageerde Marx tegen de in zijn tijd dominante klassieke filosofie dat ieder mens in vrijheid en gelijkheid sociale contracten aangaat en dat de wetgeving de wil van het volk representeert (Marx & Engels, 1965, p. 367). Ook ondernemers beconcurreren elkaar. Om aan de door Marx geschetste naargeestige wereld te kunnen ontkomen zit er voor de arbeiders maar één ding op: ze moeten de handen ineenslaan en tegen dit systeem in opstand komen. Sociale cohesie is kortom de weg naar buiten. In het denken van Marx zit een onmiskenbare zweem van romantiek: vroeger was het beter: arbeid gaf mensen de kans om zich te ontplooien, er werd niet meer geproduceerd dan wat nodig was. De mensen voelden zich bij elkaar betrokken (Marx, 1867).

En dat leidt ons dan weer naar Max Weber (1864-1920). Ook deze prominente socioloog heeft zich gebogen over de vraag hoe het toch kan dat sociale cohesie in de moderne tijd waarin stedelijke samenlevingen opkomen, alsmaar is afgenomen. Weber had een scherp oog voor rationaliseringsprocessen en de opkomst van de bureaucratie. Daarvan zag hij veel voordelen. Een goed functionerende bureaucratie kan met relatief beperkte middelen voor veel mensen iets betekenen. Maar een almaar voortschrijdend proces van rationalisering heeft ook een keerzijde. Weber was allesbehalve blind voor de gevolgen daarvan voor sociale relaties en machtsverhoudingen (Weber, 1946, p. 228-229, 232-233). Als ook daarin zakelijkheid de norm wordt, dan heeft dat niet alleen gevolgen voor de cohesie en onderlinge betrokkenheid. Het gaat nog een stap verder: de wereld raakt 'onttovert'. Aan Weber hebben we dat fraaie woord *Entzauberung* (onttovering) te danken, dat verwijst naar het gevoel van weemoed dat in de mens resoneert als alles in de wereld om hem heen bereken- en voorspelbaar is geworden (Weber, 1919). Het woord onttovering roept dan weer associaties op met het begrip 'ontworteling' van Simone Weil (1909-1943), volgens Albert Camus de enige echte grote geest van onze tijd. Het postuum gepubliceerde *Verworteling* was haar magnum opus, waarin Weil het belang van religieuze en politieke sociale structuren in het leven van het individu beschouwt (Weil, 1952; Hermsen, 2022).

De uitgangspunten van de hier aangehaalde sociale wetenschappers en filosofen behelzen ook ideeën over de rol van het recht bij het bevorderen van sociale cohesie en het voorkomen van polarisatie. Durkheim hechtte veel waarde aan moraliteit als begrenzing van mensen. Door wetsovertreders te straffen worden de voor de cohesie van de samenleving belangrijk geachte morele principes bevestigd. Het originele van deze zienswijze is dat Durkheim dan ook niet anders kan dan concluderen dat een gezonde samenleving derhalve tot op bepaalde hoogte ook behoefte heeft aan mensen die normen schenden en een justitieel apparaat dat daar dan

vervolgens op reageert. Het denken van Marx plaatst ons waar het het recht betreft voor totaal andere vragen: want wie verwoordt dan die morele normen in juridische kaders? Wie heeft de macht daartoe en welke belangen worden daar dan mee gediend? Weber met zijn scherpe oog voor inrichting van bureaucratistische processen en rationalisering geeft ons belangrijke vragen mee over de voorspelbaarheid en transparantie van het recht. In hoeverre zijn regels zo rationeel dat eenieder ze ook snapt en zich bewust is van rechten en plichten? Tot op welke hoogte kan er in een proces van verdere standaardisering en rationalisering van het recht rekening worden gehouden met de individuele omstandigheden waaronder mensen het recht schenden? Weil is op dit punt nog veel radicaler. In tegenstelling tot de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* van 1789, die enerzijds rechten en anderzijds plichten naast elkaar vastlegt als grondslag van de Franse Revolutie, stelt Simone Weil dat het begrip 'rechten' ondergeschikt is aan dat van 'plichten'. Recht vloeit voor haar voort uit plichten; daarom moet de wet voortkomen uit de plicht om rechten te laten bestaan. Even belangrijk is volgens Weil onze verplichting tegenover de gemeenschap: we mogen dan verschillende mensenrechten hebben afgekondigd, maar we hebben de verplichtingen over het hoofd gezien en dit heeft ons zelfingenomen gemaakt en ontworteld. Met nee zeggen (de 'pouvoir du refus') begint volgens haar het denken. *Nee* tegen elke vorm van eigenbelang, van onrechtvaardigheid, van geweld en veroveringszucht, maar ook *nee* tegen de onttoering van de wereld, en de overheersing van het materialisme (Hermsen, 2022).

En daarmee hebben we dan zo'n beetje de rode draad van dit boek te pakken. De eeuwige balanceeract tussen recht en rechtvaardigheid, tussen individu en samenleving, tussen cohesie en polarisatie.

OPBOUW VAN DIT BOEK

Durkheim, Marx en Weber piekerden bijna twee eeuwen geleden over de teloorgang van cohesie. Het is verleidelijk om daaraan mee te doen. Maar er zijn critici die daar anders over denken. We leven toch echt in een andere tijd. We denken niet alleen meer in termen van groepen, maar ook in netwerken. We hebben misschien minder hechte banden, maar wel meer losse contacten. Door bijvoorbeeld de opkomst van moderne communicatietechnologie zijn onze sociale levens behoorlijk veranderd. Hoe het ook zij, in deze bundel gaat het er niet zozeer om de vraag te beantwoorden of het door de drie grote denkers ingegeven gevoel van weemoed naar de oude tijd terecht is. Ons doel is verschillende aspecten van cohesie en de ultieme vorm van het ontbreken daarvan – polarisatie – te belichten.

Volgens een bekend gezegde komt al het goede in drieën. Derhalve zijn de hoofdstukken van dit boek ondergebracht in drie verschillende delen. In deel I gaat het om de vraag wat ons verdeelt. In deel II zoomen we nader in op kwetsbare

groepen die in de samenleving buiten de boot (dreigen te) vallen, en in het laatste deel kijken we naar reacties op problemen rond een gebrek aan cohesie en polarisering. In principe hebben de in deze bundel opgenomen hoofdstukken raakvlakken met de inhoud van elk van de drie delen. Om in stijl te blijven: inhoudelijk is er een sterke cohesie. Bij de bepaling van de plaatsing van de hoofdstukken hebben wij echter getracht om de hoofdstukken zo te plaatsen dat de sterkst vertegenwoordigde elementen in de teksten ook in de betreffende delen van het boek worden opgenomen. Ook hebben we getracht om in elk deel één of meerdere hoofdstukken onder te brengen die over een specifieke stedelijke context gaan. Verder hebben wij geprobeerd om – in de geest van Durkheim – binnen elk afzonderlijk deel zo veel mogelijk verschillende disciplines en dus perspectieven op cohesie en polarisatie aan bod te laten komen, om door die verscheidenheid weer de grote onderlinge samenhang te benadrukken.

In het eerste deel kijken we zoals gezegd naar wat ons zoal verdeelt. **Jasper Bongers** bijt het spits af. In een interview met Hans Spekman blikt hij nog eens terug op de geschiedenis van het Utrechtse winkelcentrum Hoog Catharijne. Toen die winkelkolos in de jaren zeventig werd opgeleverd, waren de verwachtingen hooggespannen. Maar al snel verkreeg het ‘winkelhart van Nederland’ ook landelijke bekendheid vanwege allerhande veiligheidsproblematiek, gerelateerd aan drugs en overlast, en werd het een steen des aanstoots. Wat kun je dan doen om op een menselijke manier de partijen toch weer bij elkaar te brengen? Vervolgens neemt **Diana Marijnissen** ons mee naar het gesteggel rond de aanpak van de verspreiding van het Covid-19-virus. Hoe kan onderzoek gedaan worden naar de verdeeldheid en polarisatie tussen bijvoorbeeld voor- en tegenstanders van inenting? In dit verband wijdt zij ons in in de geheimen van de ‘Q-methodologie’, een kwalitatieve onderzoeksmethode. In de inleiding werd al kort de *Black Lives Matter*-beweging aangestipt. In de derde bijdrage aan het eerste deel vertelt **Sven Brinkhoff** ons over de praktijk van het etnisch profileren. Hij maakte in dit verband een juridische analyse van het preventief fouilleren op wapens in Amsterdam. De verontwaardiging hierover kan fungeren als een splijtzwam in de stedelijke samenleving. Brinkhoff vraagt zich af hoe het recht kan worden ingezet om te zorgen voor goede controlemechanismen. **Jan Willem Sap** tilt in het slothoofdstuk van dit deel de analyse naar de Europese context. Op metaniveau brengt hij de begrippen ‘sociale cohesie’ en ‘polarisatie’ met elkaar in verband. Enerzijds beargumenteert hij dat polarisatie onvermijdelijk is, anderzijds heeft hij toch ook hoge verwachtingen van wat ‘Europa’ vermag als sociale belofte.

Deel II staat in het teken van groepen die een relatief groter risico lopen om buiten de maatschappelijke boot te vallen. Een belangrijk aspect van cohesie is solidariteit. Niet elke maatschappelijke groep kan daar echter in dezelfde mate op rekenen. De juriste **Wendy Guns** en de cultureel antropologen **Ruben Boers**, **Naomi van**

Stapele en **Janine Janssen** hebben de handen ineengeslagen. Sinds de Koppelingswet in 1998 werd ingevoerd om illegaal verblijf in Nederland te ontmoedigen, is een rechtmatige verblijfsstatus een voorwaarde voor de toegang tot (sociale) voorzieningen. Deze wet staat een beperkt aantal uitzonderingen toe, onder meer met betrekking tot het recht op onderwijs. Dit recht vervalt wanneer een individu zonder een rechtmatige verblijfsstatus de leeftijd van 18 jaar bereikt. Voor jongvolwassenen zonder rechtmatige verblijfsstatus, ook wel 'ongedocumenteerden' genoemd, heeft dit dramatische consequenties. Vervolgens maakt **Iris van der Zande** een historische analyse van de manieren waarop polarisatie zich in het negentiende-eeuwse Rotterdamse gevangeniswezen manifesteerde met betrekking tot klasse en gender. In welke vormen kwam sociale cohesie, zowel tussen gevangenen onderling als tussen gevangenen en het gevangenisstelsel, tot uiting? Tot slot reflecteert zij op de vraag of we op basis van haar onderzoek al vroege emancipatiebewegingen van gevangenen kunnen detecteren. Met **Bart Claes** en **Angela Verhagen** blijven we achter de tralies. Op een willekeurige dag hebben 25.000 kinderen in Nederland een ouder in detentie, in de meeste gevallen een vader. Maar voor deze kinderen en hun gedetineerde vaders is relatief weinig aandacht. Toch is het van groot belang dat de samenleving er alles aan doet om de band tussen de gedetineerde vader en zijn kroost niet alleen zo min mogelijk te beschadigen, maar vooral ook – onder andere met het oog op de toekomst van de kinderen – zo goed mogelijk in stand te houden en zelfs te herstellen.

In het derde en laatste deel van dit boek komt de vraag aan bod hoe dan te reageren op gebrekkige cohesie en polarisatie. **Mandy de Bruijn** gaat in haar bijdrage in op het verontrustende wapengebruik onder jongeren. In een aantal gemeenten heeft dat al geleid tot de instelling van een messenverbod in de Algemene Politie Verordening. Zij schetst hoe deze ontwikkeling zich heeft voltrokken en hoe deze verboden zich verhouden tot andere wapenwetgeving. Hoe is een dergelijk verbod vanuit de juridische optiek te waarderen? **Frank Inklaar** neemt ons mee naar de wereld van de buurtbemiddeling. Het gaat bij hem niet alleen om de vraag wat een dergelijke vorm van bemiddeling kan betekenen in het kader van het bevorderen van cohesie. Aan de hand van een historische schets laat hij zien hoe een en ander in de Verenigde Staten van de grond kwam en uiteindelijk ook in Nederland voet aan de grond kreeg. Hij besteedt in het bijzonder aandacht aan de vraag hoe die praktijk in Nederland opkwam: hoe verliep dat proces van leren van de ervaring van anderen uit het buitenland? **Imke Smulders** en **Emile Kolthoff** buigen zich eveneens over buurtbemiddeling. Op basis van interviews en enquêtes bij buurtbemiddeling in Zwolle kijken zij naar de waarde die betrokkenen aan buurtbemiddeling toekennen en de relatie met veiligheidsgevoel en sociale cohesie. Het laatste woord is aan **Marelle Attinger**. Deze juriste vraagt zich af of wetgeving ook niet uitsluiting en polarisatie in de hand kan werken. De nieuwe Wet straffen en beschermen moet de samenleving veiliger maken en de positie van het slachtoffer

in het strafproces steviger verankeren. De vraag is echter of deze nieuwe regelgeving echt bijdraagt aan een veiligere samenleving, aan een veiligere leefomgeving voor de slachtoffers en nabestaanden. Of zorgt het er vooral voor dat de gedetineerde nog meer dan nu al het geval is buiten de samenleving wordt gehouden?

LITERATUUR

- Bekkers, V.J.J.M. (2004). *De buurt in het web, het web in de buurt: Een kanskaart sociale cohesie*. Utrecht: Lemma.
- Durkheim, E. (1893). *De la division du travail social : l'étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. <https://archive.org/details/deladivisiondutr00durkuoft>.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide: Etude de Sociologie*. www.gutenberg.org/ebooks/40489?msclkiid=2bf822fba78511ecafedec0c5473ca0d.
- Heerikhuizen, B. van (2014). Blog 12 maart 2014. <http://bartvanheerikhuizen.nl/2014/03/sociale-cohesie-de-klassieke-sociologie-2008/?msclkiid=3f5544f1a78411ecbbc16fbbef2d aa06>.
- Hermesen, J. (2022). Een utopische stip op de horizon. Profiel Simone Weil. *De Groene Amsterdammer*, 146(10), 48-52.
- Hoof, J. van, & Ruysseveldt, J. van (red.) (2008). *Sociologie en de moderne samenleving*. Den Haag/Heerlen: Boom Onderwijs/Open Universiteit.
- Marx, K. (1867). *Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie*. Hamburg: Verlag von Otto Meissner. (Vertaling: K. Marx (1976). *Capital: Volume 1: A critique of political economy*. Londen: Penguin Classics.)
- Marx, K., & Engels, F. (1965). *The German ideology*. Londen: Lawrence and Wishart.
- Taylor, I., Walton, P., & Young, J. (1973). *The new criminology: For a social theory of deviance*. Londen: Routledge and Kegan Paul.
- Weber, M. (1946). *Essays in Sociology* (vertaald en bewerkt door H.H. Gerth en C. Wright Mills). New York: Oxford University Press.
- Weber, M. (1919). Wissenschaft als Beruf. In: *Geistige Arbeit als Beruf. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund. Erster Vortrag*. München.
- Weil, S. (1952). *Verworteling. Wat we de mens verplicht zijn* (vertaling van *L'enracinement. Prélude à une déclaration des devoirs envers l'être humain*, 1949). Utrecht: Uitgeverij IJzer.